

2.5. A TUDATRÓL

Az embernek tudata van – helyes, ezt mindig is tudtuk. A modern tudomány (a mélylélektan) nagy felfedezése, hogy az embernek tudatalattija is van (valahol elfedve, mélyen, mint neve mutatja: a tudat alatt). Úgy képezem, hogy az állatvilágban *az is*, sőt *mindaz* „tudat alatt” megy végbe, ami az ember esetében a tudat reflektorfényébe kerül.

Micsoda lehet az, amit mi képletesen a tudat reflektorfényének hívunk – mi a tudat? Erről bizony csak annyit tudunk, hogy az emberi agykéreg működésének egy bizonyos funkcionális sajátossága.

Mínhogy az embert két faktor, a tudat és a nyelv különbözteti meg az állatvilágtól, lehet gyanakodni, hogy a tudat valamiképpen a nyelvvel függ össze. Úgy látszik, ahhoz, hogy a világbeli dolgok valóságos összefüggéseit tudatosan megragadhassuk, előbb absztrahálnunk kell, de legalábbis meg kell neveznünk azokat. A tudat eszerint a nyelvben, a nyelv a tudatban ölt testet.

De hát a világ összefüggései nemcsak nyelvileg-fogalmilag ragadhatók meg. Állat is viselkedhetik értelmesen. Nemcsak a háziállatok kvázi finális viselkedésére gondolok itt, hisz annak gyökere egyéb is lehet: tanulás, idomítás. Hanem életem során néhányszor vadállatok részéről is tapasztaltam olyan viselkedést, amely objektív világbeli összefüggések felismeréséről árulkodott. Az egyik eset annyira megrendítő volt, hogy verset is írtam már róla.

Valamikor kis erdei boronaházat vettem magamnak, fűtermő tisztás közepén, szubalpin környezetben, Ivóban. Évtizedekig ott töltöttem el a nyaraimat. Kezdetlegesen, „ösi” módon épült a ház; kéménye sem volt; ha begyújtottam, forrón s vastagon ömlött ki padlásterébe a füst.

A házikó egyetlen nyári hónapot leszámítva évhosszat lakatlanul állt, száraz, szélmentes menedéket nyújtva mindenféle apró vadállatoknak. Fehér nyakkendős erdei egerek, bozontos farkú pelék, cickányok, óriási darázsvarak fogadtak benne, valahányszor odaérkeztem.

Egy nyáron (1964-ben lehetett) szokatlanul zord, hűvös, esős időjárásban érkeztem meg a házba: be kellett gyűjtanom rögtön. Istenesen megraktam a kályhát, s előre kitértam ablakot-ajtót, hogy az első tűzgyújtás bűze mielőbb kiszellőzhessen. Öt perc sem telt el, alig kapott még lángra a tűz, amikor a padlástér felől nagy madárcsivogásra lettem figyelmes. Úgyszólván meggondolni sem értem még rá, mi oka lehet odafent a riadalomnak, amikor a két kitért ajtón keresztül apró madár repült be a szobába. Rozsdafark volt, mindjárt felismertem. Körülröpködött álltomban a kis rozsdafark, többször is támadólag rontott reám (a saját hajlékomban), azután arcom magasságában helyben kezdett röpdösni, akár a vércsék, és hosszan csivogott, sikoltozott – valamit magyarázott nekem. Azt magyarázta, hogy pusztuljak onnét, vagy legalábbis azonnal oltsam el a tüzet, mert odafent a padláson, ahová távollétemben fészket rakott, füstömbe fulladnak a fiai.

Hát mondják meg, kérem! Ez a madár (fogalmilag vagy anélkül) felismerte az összefüggést jelenlétem és a padlásra tóduló forró, fullasztó füst között, s nem nyelvileg ugyan, hanem viselkedéssel (mondhatni a létevel) velem is megpróbálta közölni felismérését. Valamiféle boldog borzongás, az élők egyetemes szolidaritásának érzése tölt el ma is, ha rágondolok: egy állattal kommunikáltam.

Bárki mondhatja most már, hogy antropomorf módon értelmezem a madár viselkedését. Dehogy is akart ő kommunikálni, egyszerűen riasztó (elriasztó) ösztönét követte, amikor két kitért ajtón keresztül berepült a belső szobába, és támadást mímelve arcomba sikoltozott. Jól tudjuk: van ilyen reflex! Nos, rendben van, de azt már senki sem tagadhatja, hogy a két szukcesszív esemény (váratlan megérkezésem és a fiókáit veszélyeztető füst) között helyesen ismert fel oksági kapcsolatot. Fogalmi-nyelvi apparátus nélkül is valóságos, objektív (s ráadásul elég távoli) összefüggést ismert fel. Ez a rozsdafark *megértett* valamit. Úgy, ahogy az ember

is megérthet egyet-mást intuitíve, „tudat alatt”. Amiből egyenesen következik, hogy valóságos, világbeli összefüggések felismeréséhez nem okvetlenül szükséges absztrakció és nyelv. Az összefüggések nem csak fogalmilag ragadhatók meg. Az intelligencia korántsem nyelvhöz kötött.

Manapság nagy divatja van az informatikának. Pontosan, tudományosan kidolgozták, milyen pozitív és negatív előre- és visszacsatolások során át működhetik egy logikai rendszer. Az elektronikus logikai rendszerek működése természetesen nem tudatos. Képletesen szólva: azokban éppúgy „tudat alatt” megy végbe minden, akár az állatvilágban.

Ismerünk tehát állati intelligenciát és gépi intelligenciát, s ezeknek működési elve bizonyára azonos az emberi értelemével.* De sem az állat, sem a gép nem képes átlépni egy bizonyos küszöböt: „logikai” rendszerük működése nem válik tudatossá. Mi kell ahhoz, hogy intelligens működés ráadásul tudatossá váljék, mi az a tényező, amely megkülönbözteti az értelmet és tudatot? Lehet, hogy tévedek, lehet, hogy felkészültségem hiánya folytán éppenséggel félreértem a kérdést, mindenesetre úgy vélem: az *önreflektálás* ez a plusz tényező. Az emberi tudatot eszerint önreflektáló intelligenciaként lehetne meghatározni. Az értelmi reflexió a világról tudósít. A tudat olyan reflexió, amely *magáról* is tud.**

Van az emberi agykéregnek egy patológiás állapota, amely a tudathasadásos kórképekre jellemző, hiperéberségnek nevezném. A tudomány jelenlegi álláspontja szerint ez a neurotranszmitterek működésével függ össze, az ingerület áterjedési sebességével kapcsolatos.*** Nos, analógiásan beszélek. Úgy képzelem, hogy amiképpen a szkizofrénias agyműködés különbözik a normális agyműködéstől, akképpen különbözik a tudat az intelligenciától. Ha azt lehetne mondani, hogy a szkizofrénia a tudat felfokozódása, megduplázódása, akkor az, ami a szkizofréniaiban megduplázódik – az lenne épp a tudat. Valamiféle felfokozott éberségről, intenzitásról

* Hiszen az egyik történelmi előzménye, a másik mondhatni utánzata az emberi agyműködésnek.

** Mellékesen megjegyzem itt: az emberi idegműködés már az érzékelés szintjén is lehet tudatos, mint ahogy lehet öntudatlan is.

*** Egyik neuronról a másikra, természetesen.

van itt szó, olyan visszacsatolásokról, visszacsatolások olyan hálózatról, amely az intelligencia önreflektálását vonja maga után. Van a tudatnak egy kollektív formája, kultúrának nevezik. Nem más ez, mint egy organizmusokból szerveződő új organizmus (vagyis az emberközösség) belső önszabályozása. Nos, a kultúra egészen biztosan nyelvhez kötött. A nyelv a kultúra feltétele, egyúttal legelső, legfontosabb terméke is. Mi lenne, ha feltennők: amiképpen a kollektív tudatnak, azonképpen az egyéni tudatnak is a nyelv a feltétele? Hiszen nem is képzelhető, hogy az a hiperéberség, az előre- és visszacsatolásoknak az az intenzíven működő, bonyolult hálózata, amely önreflektálást tesz lehetővé: második-harmadik jelrendszer nélkül egyáltalán előállhasson! Azt kell mondani tehát, hogy a tudat mégiscsak nyelvet feltételez – amiképpen a nyelv tudatot. Kölcsönös meghatározottságról lehet itt szó; nem véletlenül jár együtt az ember meghatározásában nyelv és tudat.

De a nyelv (mármint az állati jelzésszintet meghaladó emberi nyelv) talán fogalmiságot is feltételez. Nem biztos, hogy azoknak van igazuk, akik a nyelvet elvileg elkülönítik a fogalmiságtól. A szavak nemcsak dolgokat, hanem viszonylatokat is jelentenek. Ahhoz, hogy egy relációra szavunk legyen, előbb az agyunkban kell megjelennie annak a relációnak. Gondoljunk például számrendszerünkre. Vajon nem kellett-e megjelennie előbb agyunkban mennyiségi viszonylatoknak ahhoz, hogy a számokat megnevezhessük? Fogalmiság és nyelv eszerint az emberi agy absztrahálóképességéből következik. Vajon nem mondhatjuk-e el, hogy az agy absztrahálóképességéből következik (vagy legalább azzal jár együtt) maga a tudat is?

Fordítva is feltehető persze a kérdés. Vajon nem éppen azok a felismerések rögzülnek a nyelvben, amelyeket az előbb (képletesen) tudat alattiaknak neveztem? Vajon nem valóságos összefüggések olyanfajta intuitív megértése generálta egykor a nyelvet, amelyet a rozsdafark esetében tapasztalhattunk? S ezek szerint a nyelv nem előzte-e meg tényleg a fogalmiságot, hogy aztán új jelrendszerként megalapozza annak felépülését? Ha ez csakugyan így van, az ember absztrahálóképessége nem feltétele, hanem épp következménye a nyelvnek.

Akárhogy lenne: nyelv és tudat annyira összefüggőnek látszik, hogy elmondhatjuk: amiképpen a tudat feltételezi a nyelvet, azonképpen feltételezi a nyelv a tudatot. De még egy harmadik eset is lehetséges: ami a nyelvet lehetővé teszi, ugyanaz teszi lehetővé a tudatot is. Ez pedig az emberi agynak az a sajátossága lenne, hogy képes elvonatkoztatni, képes az absztrakcióra.

Leghelyesebb talán, ha azt mondjuk: nyelv, tudat és fogalmi-ság egymást feltételező, kibogozhatatlan egységben következnek az emberi agykéreg működéséből. Tudat, nyelv és absztrakció valamiképpen ugyanaz. Mi tehát a tudat? Olyan felfokozott éberséget, olyan második-harmadik jelrendszert, olyan absztrahálóképességet feltételező működési sajátossága az emberi agynak, amely világrefleksiót s ezenfelül önrefleksiót tesz lehetővé.

A tudaton kívül, „tudat alatt” természetesen megvan az embernek az a nyelvet megelőző nem fogalmi intelligenciája is, amely általános a magasabb rendű állatvilágban, s amely valószínűleg összefüggéseik intuitív felismerését teszi lehetővé.

Az a különbség, amely a kétféle felismerés között fennáll (a tudatosság), talán nem is más, mint fogalmi-nyelvi rögzültség (megnevezhetőség) és hagyományozhatóság. A tudatos felismerés rögzül az egyénben és hagyományozódik a kultúrában. Ami által rögzül és hagyományozódik, az éppen a nyelv. Az intuitív felismerésnek is előbb a tudat fényébe kell kerülnie, hogy rögzülhessen és hagyományozhatóvá váljék. Az állatok nem hagyományozzák egyéni felismeréseiket. A tudat a nyelvben, a nyelv által *realizálódik*, más úton nem képes erre.

Nem tudjuk most már konkrétan, a szürkeállomány milyen biológiai-fiziológiai apparátusa által megy végbe mindez. Nem tudjuk pontosan, miben különbözik egy tudatos és egy öntudatlan agyműködés: a tudat *tudományos* megértésére talán még sokáig hiába várunk.** Biztos azonban, hogy miután létrejött, mélyreható következményekkel járt az emberre is, a világra is.

* Az intuíció más összefüggésben: tudat alatti következtetés az „egész” globális ismeretéből a részek természetére. Vagy fordítva: öntudatlan következtetés a részek ismeretéből az egész természetére.

** A bonyolultabb tárgyi asszociációs hálózaton kívül talán csakugyan a memotranszmitterek sajátos működéséről is szó lehet itt.

Ne elégedjünk meg talán olyan metaforákkal, hogy miután az egész világban egyedül az embernek van tudata, tehát az ember a világ tudata. Tényleg: a világ az emberben válik tudatossá, csakis az ember által gondolkodik magamagán; ez mind igaz és szép, de mit sem változtat azon, hogy a világnak önmagában nincs tudata.

Az igazi nóvum, ami a tudattal együtt megjelent a világban: a folyamatok szummálódásának újfajta módja, mechanizmusa, egy egészen új alapelv, nevezetesen a *finalitás*. A finalitás jövőképzetet, cél- és akaratképzetet feltételez – mindez, mint tudjuk, az emberen kívüli világban nincsen, csakis az emberi világban van. Úgy is mondhatnám: jövő, cél, akarat, honnét, hová stb. (egyszóval csaknem mindaz, amiről sok ezer éve gondolkodunk) a tudattal együtt jelent meg a világban. Nem olyan módon, hogy azóta tudunk minderről, hanem hogy mindez csak azóta *van*. Maga az ember, az emberi világ, az ember mint világtényező jelent meg a tudattal.

És megjelent vele az erkölcs.

Az emberi ész organikus képződmény – organikus, tehát funkcionális. Adaptív funkciója az, hogy helyesen reflektálja a világot. De ezzel együtt (jelrendszerek, visszacsatolások bonyolult hálózatán át) önmagát is reflektálja, amiben semmi lehetetlen nincs, hiszen a világnak maga is része. Nemhiába igyekeztem a tudatot úgy definiálni, mint önreflektáló intelligenciát, nemhiába helyeztem erre akkora hangsúlyt. Az emberi tudat azáltal tudat, hogy önmagát is reflektálja: az ember olyan lény, amely tudatában van önmagának, ítéleteket képes alkotni magamagáról.

Mint láttuk, ugyancsak tudata folytán az ember finális lény is: képze van a jövőről, mindenkor befolyásolni igyekszik azt. Ez a két tényező (finalitás és önreflektálás) együttvéve azután oda vezet, hogy az ember saját cselekedeteit is meg tudja ítélni, éspedig nemcsak a múltbelieket, hanem a jövőbelieket is. Képes azokat másokra, alapelvekre, magára a fajra *vonatkoztatni*. Az ember tudata folytán értékeln tudja saját magát, tetteit, sőt szándékait. Ez tehát az erkölcs antropológiai feltétele, mondhatni alépitménye: erre épülnek rá a kulturálisan hagyományozott erkölcsi normák. Azt akarom mondani, hogy minden embernek, azáltal, hogy ön-

reflektáló, tudatos lény, kötelezően erkölcsé van*. Az erkölcs épp-
úgy ontikus adottsága az emberi fajnak, akár a nyelv.

A társadalmi erkölcs a másik ember, a közösség, a faj „szem-
pontjait” juttatja kifejezésre az egyénnel szemben, és pedig interi-
orizáltan, az egyén bensőségében, amint másutt erről még bőveb-
ben írok. Nem is kétséges, hogy lét és tudat, természet és erkölcs
e feloldhatatlan kettősségéből fakad az emberfaj eredendő meg-
hasonlottsága. De fakad még egyébből is. Az a paradox az emberi
létben, hogy – mint általában minden lét – voltaképp öntudatlan.
Annak, ami halhatatlan belőle, akár az egysejtűek (mert hiszen
csakugyan *egy* sejt), annak, ami folytonos, folyamatos – szóval a
továbbvándorló, újrakombinálódó génállománynak –, természete
szerint nincs tudata. De az *egyedek*, akiket ez a génállomány afféle
függelékszervekként növeszt maga köré, hogy eszközei legyenek
vándorlásában (mi más az egyedek funkciója?) – ezek már igenis
tudatosak. Ami maradandó belőlünk, az öntudatlan, ami veszen-
dő, az tudatos. Így aztán az emberi tudatnak (s mert másfajtaról
nincs tudomásunk: minden tudatnak) szükségképp meg kell küz-
denie saját veszendősége gondolatával. A tudat: a paradox lét, a
halandó lét tudata; ehhez kötődik, ezt dolgozza fel; helyzete foly-
tán erre van predestinálva.

Minderről, a halálról is, csak tudatunk révén van tudomásunk.
A halál ezért számunkra nem is egyéb, mint a tudat (a léttudat,
éntudat) kialvása. Elmondhatjuk tehát: mi, emberek, nem is any-
nyira az életünkhöz, mint inkább a tudatunkhoz ragaszkodunk.
Egyes kultúrák éppenséggel azzal a reménnyel vannak megala-
pozva, hogy veszendő létünket túléli a tudatunk. Nos, a tudat
biztosan nem lét. De minékünk, meghasonlottaknak, akik egy-
szerre vagyunk lét is, tudat is, a tudat biztosan létet jelent.

* Ilyen vagy olyan erkölcsé, persze. Ismertem embert, aki a BTK, s olyat is, aki a
falka törvényeivel töltötte fel ontikus erkölcsiségét. A konzekvens erkölcs: aszké-
zis és altruizmus.